

FILOFEJ SZERZETES

Levél a rossz napokról és órákról

A nagy uralkodó deákjának, Mihail Grigorjevics úrnak,¹ a te szegény Istenhez imádkozó Filofej szerzetesed Istenhez könyörög és alázatosan meghajlik előtted.

Elküldted nekem, uram, leveledet, és benne az áll, hogy az általad lemásoltak velejének értelmezését adjam. Te, uram, tudod, hogy én falusi ember vagyok, a betűket ismerem, de a hellén finomságokban járatos nem vagyok, a rétor asztronómusokat nem olvastam, sem a bölcs filozófusokkal nem társalogtam soha; csupán a kegyelmet adó Törvény könyveit tanulom, hogy meg lehessen tisztítani az én bűnös lelkemet a bűnöktől, ezért imádkozom a kegyelmes istenhez, urunkhoz Jézus Krisztushoz, és a tisztaságos Istenanyához, és minden szenthez, akik kedvesek Isten előtt, hogy az örök büntetéstől engem megszabadítsanak.² Amit az évek számáról írtál, amelyek a Teremtés Mózes által írt könyvében vannak, a „Sesztodnyevnyikről”,³ a világ teremtéséről, úgy a világkrónikák az első öt nap eltelte után az első Ádámtól mostanáig, a latinok pedig most az összes korábbi esztendő eltelte után Krisztus születésétől számolják az éveket; de e kettő között nincs semmi különbség. Hiszen így beszél az apostol: „Az első ember földből való, földi; a második ember a mennyből való.”⁴ Majd ezt mondta: „Ádám, az első ember, élő lényé lett, az utolsó Ádám pedig éltető Lélekke”.⁵

És e körül, e körül az egész szférikus bölcsesség körül buzgólkodnak a filozófusok, de jól tudott: az év kétféle, napév és holdév. A napévben háromszázhatvanöt nap van, a holdévben háromszázötvennégy. Ebből világos, hogy a napév tizenegy nappal hosszabb, mint a holdév, és ezek szerint abban az esztendőben a Napnak és a Holdnak nem lesz fogatkozása. Aki gondosabban foglalkozik ezzel – az órák részeit pedig a Sesztokril alapján számolják⁶ –, akkor meglesi, hogy mely órában lesz a Holdnak és a Napnak fogatkozása; ugyanakkor ebben a munka és az erőfeszítés nagy, az eredmény viszont kicsi. Amit a mozgó csillagokról írtál, ezeket a vizek jelenése követi, és akkor az egész földkerekség városainak, birodalmainak és országainak, mindennek együtt, ami a földön született, vége lesz. A Szentírás erről világosan beszél: „A Szentlélek által újul meg minden teremtmény”⁷ a kezdethez visszatérve – hiszen a Szentlélek egyenlő az Atyával és az Igével –, de nem a csillagoktól van ez.

Tizenkét állatövi csillag van, hét bolygó, nem érzékelnek ezek és nem élnek, hanem csupán anyagtalan tűzből vannak, amelyet az első napon teremtett az isten, amikor így szólt: „Legyen világosság”,⁸ – és semmi más a fény, csupán tűz. És amikor Isten el kívánta választani a fényt a sötétségtől, megparancsolta, hogy az a tűz tűnjön el, és sötétség lett. És elválasztotta Isten a fényt és a sötétséget, és a fényt nappalnak nevezte, a sötétséget pedig éjszakának, és semmi más az éjszaka, mint a fény hiánya. A második nap megteremtette a szilárd boltozatot, a harmadik nap a szárazföldet, a tengereket, a fákat, a füvet, a magvakat, és a vizek felét a szilárd boltozatra viszi fel. És azért, mert meg akarta teremteni a világító testeket, a negyedik nap abból a tűzből, amelyet fénynek nevezett, két nagy világító testet teremtett: egy nagy világító testet, hogy nappal világítson, és ez a Nap; egy kisebb világító testet, hogy este világítson, és ez a Hold, valamint a csillagokat is megteremtette, mint a bölcs aranyműves az arany egy részét az edényekre, egy részét az érmékre rakta külön. És elnevezte a tizenkét csillagot, amit mi állatövi csillagoknak nevezünk, amelyek utakat képeznek a Nap és a Hold számára. És a Nap egy állatövi csillagon harminc nap és öt óra alatt halad át és azután egy másik állatövi csillagba megy át, és így megy át a tizenkét állatövi csillagon ide és oda, az évet alkotva. A teli holdat nagyjából tizenöt naposra teremtette, mivel ha a Hold egy naposra lenne teremtett,⁹ akkor nagy lenne a baj a világító testek között,

gyakran árnyékolják egymást. A Hold a tizenkét állatövi csillagot huszonkilenc nap és egy fél nap és fél óra és az óra ötöd része alatt teszi meg. Amit pedig a hét bolygóról és a tizenkét állatövi csillagról és a többi csillagról írtál, a rossz órákról, valamint arról, hogy az emberek valamilyen csillagzat alatt születnek, vagy rossz órában vagy jó órában, gazdagságra vagy szegénységre, erényekre vagy gyarlóságokra, hosszú életre vagy a gyors halálra, – mindez istenkáromlás és mesebeszéd. Először a kaldeusok írták ezt, akik értelmük hiábavalóságában tornyot emeltek, és a magasban megbotránkoztak a csillagokon. Isten, látva balgaságukat, egyetértésüket eltörölte és művüket megsemmisítette, írásukat elvetette. Tőlük a hellének vették át ezt az ő hamis írásukat és könyveiket, és ezeket a bolygókat és a többi csillagot istennek nevezték, és elfordultak a mindenek teremtőjétől és a teremtett világot imádták; róluk beszélt Dávid próféta: „Az esztelen ezt mondja szívében: »Nincs Isten!«; megromlottak – szörnyőség, amit művelnek”¹⁰ A hellének után az eretnekek vették át és vetettek el konkolyt a pravoszláv keresztény hit búzája közé,¹¹ hogy félrevezessék az oktalan embereket, akik a rossz napokban és órákban hisznek, és ezért bünbánatot tartani nem akarnak, úgy véelve, hogy ez az igazság. Az Ítélet napján rettenetes számadás vár rájuk, és az eretnekekkel együtt ítéletet vonnak magukra, mivel a fényt sötétséggel, az igazságot hamissággal cserélték fel. Ha a rossz napokat és órákat az Isten teremtette volna, miért gyötörné a bűnösöket? Hiszen az Isten lenne okolható abban, hogy gonosz embereket teremtett, de az Isten, a mi teremtőnk igazságos és szent, és semmilyen rosszért nem okolható. És arra is gondolj, jó uram, hogy a cártól cárevics születik, a fejedelemtől pedig fejedelem, és ha el is marad valamiben az atyai dicsőségtől és becsülettől, de földműves nem lesz, és a földművesekhez a cárok lányaikat nem adják, és az ő lányaikat fiaik számára feleségül nem választják, de mindez a mindent létrehozó Isten láthatatlan akaratából van így. A csillagok folyásáról és a Napról és a Holdról tudd meg drága uram, hogy nem maguk ezek a csillagok mozognak, mivel érzéketlenek és holtak, és semmire sem tekintenek, és anyagtanlalan tűzből vannak, amely semmit sem tud, semmit sem gondol, hanem láthatatlan angyali erők viszik őket; szemtanúja ennek Isten választott edénye, Pál, aki a szilárd boltozat egyharmadáig sem menvén el,¹² ott maguk között a csillagok között volt és látta magukat ezeket az angyali erőket, amint szüntelen szolgálatot viselnek az ember számára: egyesek a Napot hordozzák, mások a Holdat, megint mások a csillagokat, megint mások a levegő szeleit, felhőit, mennydörgéseit irányítják, ez utóbbiak a föld vizeit felhőként emelik a magasba, és hogy termést hozzon, a föld színét öntözik az angyalok, tavasszal és nyáron, ősszel és télen. Azért mutatta meg az Úr az apostolnak, hogy milyen szüntelen szolgálatot viselnek az angyalok az ember számára, hogy megtanítsa az apostolt arra, hogy szüntelenül hirdesse az ígét az ember üdvösségéért lustaság nélkül; az apostol ott kimondhatatlan látomásokat látván így beszél leveleiben: „Avagy nem szolgáló lelkek-e ők mind, azok szolgálatára rendelve, akik majd öröklík az üdvösséget?”¹³ – és azt mondja még, hogy maga a teremtett világ is felszabadul a mulandóság szolgálatából az Isten fiainak dicsőséges szabadságára.¹⁴ Erted-e, szeretett uram, hogy teremtett világnak az angyaloknak nevezi, Isten gyermekeinek – az embereket, az angyalok megszabadulásán pedig azt érti, hogy az utolsó napon abbahagyják szolgálatukat. Ami a birodalmak és az országok pusztulását illeti – ez nem a csillagok miatt történik, hanem a mindent megadó Isten miatt; erről Izsaiás próféta ezt mondja: „Ha készséggel engedelmeskedtek, majd a föld legjavából esztek. De ha tovább is lázongtok ellenem, kard pusztít el benneteket! Igen, az Úr szája mondta ezt”.¹⁵ És újra kérdezték az apostolok: „Uram, mostanában állítod-e helyre Izrael országát?” Jézus pedig így válaszolt: „Nem tartozik rátok, hogy ismerjétek az időpontokat és körülményeket. Ezeket az Atya szabta meg saját tetszése szerint”.¹⁶ Így hát ezek után vedd már észre, az Isten szerelméért, hogy miféle csillagzat alá kerültek azok a keresztény

cárságok,¹⁷ amelyek ma a hitetlenek igája alatt vannak, ahogy a próféta mondja: „Ki szolgáltatta ki Izraelt a fosztogatónak – nemde az Úr, aki ellen vétkezünk?”¹⁸ Kilencven éve, hogy a görög cárság feldúlott és nem újul fel:¹⁹ mindez bűneink miatt történt, mivel ők a pravoszláv görög hitet latinságra adták.²⁰ És ne csodálkozz, Isten választotta, ha a latinok így beszélnek: a mi római birodalmunk érintetlenül fennáll, ha nem igazul hinnénk, az Úr akkor nem őrizne minket. Nem kell figyelniük csábításaikra, ők valóban eretnekek, akik a saját akaratukból szakadtak el a pravoszláv keresztény hittől, különösen a kovásztalan istentisztelet miatt; hétszázhetven évig voltak velünk egyesülésben, és amikor elszakadtak az igaz hittől hétszázharmincöt évvel ezelőtt, Apollinárisz eretnekségébe²¹ estek Károly király és Formozus pápa által elcsábítva.²² A kovászos kenyérről mint a tisztaságról és elfogulatlanságról beszélnek,²³ de hazudnak, belül az ördögöt rejtegetve magukban. Apollinárisz pedig tanításával azért rendelte el a kovásztalan kenyérről való istentiszteletet, mivel, mint mondja, ahogy Jézus Krisztus urunk nem vett fel emberi testet a tisztaságos szűztől, hanem kész mennyei testtel, mint egy járaton, úgy ment át a szűz anyaméhén, úgy nem vett fel emberi lelket sem, hanem az emberi lélek helyett a Szentlélek tartózkodik benne, ezzel csábítják az ártatlan és állhatatlan lelkeket a latinok. Jaj nekünk, micsoda keserű elcsábítás és az élő Istentől való elszakadás ez, mivel ha a Megváltó nem vett fel emberi testet, akkor nem isteniesül sem a bűnbeesett Ádám, sem egyetlen tőle született ember teste sem, és ha nem vett fel emberi lelket az Úr, akkor az emberi lelkek most sincsenek kivézetve a pokol mélységeiből. Hát ki nem borzad el, ki nem fakad sírva ettől az elcsábítástól és elszakadástól, a latinok az esztelenység kevélységében eretnek tanítást követtek és a zsidók istengyilkos tömegét, ahogy Krisztus megfeszítésekor is segítők voltak a zsidóknak, hiszen róluk mondja az evangélista: „A helytartó katonái térde hajtottak előtte és így gúnyolták: »Üdvözlégy, zsidók királya!«.”²⁴ A helytartó katonái – Pilátus szolgálói, mivel Pilátus latin volt, a Római impérium Pontius városából, úgy ma is, az imájuk közben nem hajtának fejet, csupán egy kissé meghajlítják térdüket a latinok. Az ilyenekről mondta Dávid, kezdettől fogva látván a Szentlélekkel, mintha Krisztus nevében mondta volna: „Kiszolgáltattál engem az esztelennek”.²⁵ Valóban esztelen és nem bölcs emberek, mivel habár a nagy Róma falai és bástyái, díszes palotái nincsenek rabság alatt, de a latinok lelkét az ördög vetette rabság alá a kovásztalan kenyér miatt. Habár Hágár unokái²⁶ a görög cárságot elfoglalták, de a hitben kárt nem tettek, és a görögöket nem kényszerítik, hogy a hitet elhagyják, másképpen szólva, a római birodalom lerombolhatatlan, mivel az Úr a római impériumban íratott össze.²⁷ A mi keresztény szentségünk a következőket tartalmazza a szent áldozásról. A tanítványok Krisztushoz fordultak, mondván: „Urunk, hogy akarod, hol készítsük el neked a húsvéti vacsorát?” Ő így felelt nekik: „Menjete be a városba. Ott találkoztok egy vizeskorsót vivő emberrel; Szegődjete a nyomába, aztán ahová bemegy, ott mondjátok meg a házigazdának, hogy a Mester üzeni: nálad költöm el tanítványaimmal a húsvéti vacsorát”.²⁸ A ház ura János apostol apja, Zebedeus volt, akinek Krisztus két húsvéti lakomát rendelt elkészíteni: egyet a korábbi szokás szerint, ahogy a törvény rendel, és ez a kovásztalan kenyér, és egy másik titkosat, kovászosat, ahol a kenyér igazi. Azért nevezik titkos vacsorának,²⁹ mivel a zsidóknál tizenegyedikétől tizenegyedikéig nincsen kovászos kenyér a házaknál.³⁰ Először a törvény szerinti húsvéti lakomát költötték el a szokás szerint, kovásztalan kenyeret és bárányt keserű füvekkel, felővezett derékkal, állva, botra támaszkodva és fedett fővel.³¹ Miután a lakomát elköltötték, leültek, és tanította őket, hogy ne versengjenek a főségért,³² az ámulásról beszél,³³ vizet öntött a mosdótálba és hozzáfogott, hogy megmossa a tanítványok lábát,³⁴ a szent kereszttség példáját adva nekik. Ezután újra leheveredett, és úgy rendelte, hogy csupán kenyeret és bort hozzanak, és panaszos szavakat kezdett mondani, égre emelte tekintetét és így be-

szélt: „Atyám, elérkezett az óra. Dicsőítsd meg Fiadat, hogy Fiad is megdicsőítsen téged. Hatalmat adtál neki minden ember fölött, hogy akiket nekem adtál, azoknak örök életet adjak. Az az örök élet, hogy ismerjenek téged, az egyedüli igaz Istent, és akit küldtél, Jézus Krisztust. Én megdicsőítettem a földön: a feladatot, amelynek elvégzését rám bízad, elvégeztem. Most te is dicsőíts meg, Atyám, magadnál: részesíts abban a dicsőségben, amelyben részem volt nálad, mielőtt a világ lett.”³⁵ És újra így beszélt a tanítványokhoz: „Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők. Aki bennem marad, és én pedig őbenne.”³⁶ És újra égre emelte tekintetét és így beszélt: „Szent Atyám! Szenteld meg őket a te nevedben,³⁷ értük szentelem magamat, hogy ők is szentek legyenek az igazságban. De nem csak értük könyörgök, hanem azokért is, akik a szavukra hinni fognak bennem; legyenek mindnyájan egyek. Amint te, Atyám, bennem vagy s én benned, úgy legyenek ők is bennünk.”³⁸ Értsd meg itt mind a két dolgot, hogy értük imádkozik, megszentelve őket a szent szentségekben, és megtanítja a főpapokat és a papokat szentelni a szent oltárasztalnál; ahol a szertartásnak rendje van, ott szolgálattévót is szükséges állítani a templomi szertartáshoz. És akkor azonnal megfogja a felajánlott kenyeret szent és tisztaságos kezével, a magasba emelte az Istenatyának felmutatva, hálát adva érte megtörte, és a szent tanítványoknak és apostoloknak adva belőle így beszélt: „Vegyétek és egyétek, ez az én testem, amelyet érettetek és sokakért megtöretik a bűnök bocsánatára!”³⁹ Az evés után fogta a kelyhet, amely a szőlő termésével, vagyis a borral volt tele, és langyos vízzel vegyítette⁴⁰ és ezekkel a szavakkal nyújtotta a tanítványoknak: „Igyatok ebből mindnyájan, ez a kehely az Új Szövetség az én véremlében, amely értetek és sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára.”⁴¹ Nemcsak adott a tanítványoknak, hanem maga is evett és ivott velük. Ezután újra így beszél: „Vágyva vágytam rá, hogy ezt a húsvéti vacsorát elköltssem veletek, mielőtt szenvedek;⁴² mostantól fogva nem iszom a szőlőtőnek ebből a terméséből addig, amíg majd az újat nem iszom veletek Atyám országában”,⁴³ – és ezután a szoltárt elénekelve kimentek az Olajfák-hegyére.⁴⁴

Látod-e, istenszerető uram, mi a papság szentsége és az isteni áldozás eredete, hiszen Ő maga szentelte meg őket és tanított meg az egyházi szertartásra. Lásd meg, kedves uram, ahogy a bort vízzel vegyítve itta ki, ugyanúgy a kereszten is isteni bordájából két forrás, vér és víz folyt. És azt is értsd meg, az Úr szerelmére, hogy életének harminc éve alatt a Megváltó minden évben a törvény szerinti⁴⁵ húsvéti vacsorát költötte el, és soha sem mondta: „Vágyva vágytam rá, hogy elköltssem ezt a húsvéti vacsorát”, hanem csak arról az új, kegyelmi titkos vacsoráról mondta ezt, amelyre az üdvösségünkről való gondoskodást alapozta.

Erről a szót abba hagyva, néhány szót szólunk a mi legfennségesebb és leghatalmasabb uralkodónk mostani pravoszláv uralkodásáról, aki az egész földkerekségen a keresztények egyetlen cárja⁴⁶ és a szent isteni székek, a szent egyetemes apostoli egyház ura, amely egyház a római és a konstantinápolyi helyett van, Isten oltalma alatt álló Moszkva városában a tisztaságos Istenanya szent és dicsőséges mennybemenetelének egyháza,⁴⁷ amely egyedül világít a földkerekségen a Napnál is fényesebben. Tudd meg, istenszerető uram, hogy az összes keresztény cárság a végéhez ért és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint, vagyis az orosz cárságba: mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz. Többször említi Pál apostol is Rómát leveleiben, a magyarázatokban arról esik szó, hogy: „Róma – az egész világ”, mivel a keresztény egyház számára már beteljesült a boldog Dávid szava: „Ez nyugalom helye örökre; itt fogok lakni, ezt választottam ki.”⁴⁸ A nagy Teológus⁴⁹ szerint: „Egy asszony, öltözete a Nap, lába alatt a Hold,⁵⁰ és kezében gyermeke, és azonnal feljött a mélységből a kígyó,⁵¹ amelynek hét feje és hét fején hét korona volt,⁵² hogy felfalja az asszony gyermekét.”⁵³ Az asszonynak a sas két nagy szárnya adatott, hogy a

pusztába meneküljön,⁵⁴ a kígyó pedig a szájából folyónyi vizet árasztott az asszony után, hogy elragadtassa az árral.⁵⁵ Víznek a hitetlenséget nevezik, látod-e, Isten választotta, hogy az összes keresztény cárság elragadtatott a hitetlenek által, csak a mi egyetlen uralkodónk cársága áll egyedül Krisztus kegyelme által. Az uralkodónak ezt nagy óvatossággal és Istenhez való fordulással kell igazgatnia, nem a bizonytalan aranyban és gazdagságban reménykedve, hanem a mindent megadó Istenben.⁵⁶ A csillagok pedig, ahogy már korábban is mondtam, semmiben sem segítenek, nem adnak és nem is vesznek el semmit. Mivel így beszél az apostolok között a legelső, Péter, egyetemes Levelében: „Az Úr előtt egy nap annyi, mint ezer év, és ezer év annyi, mint egy nap”,⁵⁷ – nem késlekedik az Úr az ígérettel, amelyet megígért, hanem türelemmel viseltetik irántatok, mert nem azt akarja, hogy némelyek elvesszenek, hanem azt, hogy mindenki bűnbánatot tartson.⁵⁸ Látod-e, istenszerető uram, hogy az Ő kezében van minden létezőnek az élete, hiszen így beszél: „Mégegyszer megrendítem, de nemcsak a földet, hanem az eget is”.⁵⁹ Mivel még az apostolok sem voltak tökéletesek, így erőn felül nem rendelt senkit próbára tenni. Az áldott, legkedvesebb tanítvány⁶⁰ „Jelenéseiben” így beszél: „Az utolsó időkben lelked menekvését keresve mentsd meg lelkedet, hogy ne haljunk meg második, gyehennai halállal, hanem forduljunk az üdvözítésünkben mindenható Urunkhoz, kitartó imákkal és forró könnyekkel sírjunk előtte, hogy szánjon meg minket és fordítsa el haragját tőlünk és nyerjünk kegyelmet tőle, és találjon méltónak, hogy meghalljuk édes, boldog és hön várt hangját”.⁶¹ „Gyertek, Atyám áldottjai, vegyétek birtokba a világ kezdete előtt nektek készített országot.”⁶² Éljen egészségben Krisztusban üdvözülve. Ámen.

Fordította: Sisák Gábor

Jegyzetek

Filofej szerzetes itt közölt levelének fordítása a Pamjatnyiki lityeraturi Drevnyej Ruszi. Konyec XV – pervaja polovina XVI veka. Moszkva, 1984. 442–454. kiadás alapján készült.

A „Moszkva – harmadik Róma” gondolatot tartalmazó szövegek története, megírási idejének és szerzőségének megállapítása vita tárgyát képezi a téma kutatói között. A nehézség egyik fő forrása abban áll, hogy magára Filofej szerzetesre vonatkozóan sem rendelkezünk megbízható életrajzi adatokkal. Annyi bizonyos, hogy a 15. század közepén alapított és alapítója, Jevfroszin nevét (világi nevén – Jeleazar) viselő pszkovi Jeleazar monostor szerzetese volt. Filofej minden bizonnyal a 15. század végén – a 16. század első felében élt, ennél pontosabbat életéről nem tudunk.

A Filofejnek szentelt első monográfia szerzője, V. Malinyin Filofejt mind a három, a „Moszkva – harmadik Róma” gondolatot tartalmazó levél szerzőjének tartotta. Malinyin a következő sorrendben rendezte el a leveleket: Levél Vaszilij Ivanovics nagyfejedelemnek (1510 vagy 1511); a Munyehin deáknak címzett Levél a csillagjósok és a latinok ellen (1524 körül); Levél Iván Vasziljevics nagyfejedelemnek (IV. Iván uralkodásának eleje, vagyis a 16. század 30–40-es éve). N. Andreyev és F. Kämpfer Iván Vasziljevics nagyfejedelemet nem IV. Ivánnal, hanem III. Ivánnal (uralk. 1462–1505) azonosította, és ezért a neki címzett levelet az első helyre helyezte. Végül A. L. Goldberg Filofej hagyatékának textológiai vizsgálata után azzal a hipotézissel állt elő, hogy először a Levél a csillagjósok ellen került megírásra, amelyet Goldberg 1522-re vagy 1523-ra datál. Ami a Filofejnek tulajdonított másik két levelet illeti, Goldberg véleménye szerint ezek a levelek csupán Filofej neve alatt váltak ismertté, valójában a 16. század 40-es éveiben írhatták őket Makarij metropolita környezetében. Fordításunkban a Levél a csillagjósok ellen c. munkát közöljük, amelynek Filofej általi szerzőségéhez nem fér kétség. Ez a levél a Pamjatnyiki lityeraturi Drevnyej Ruszi által közölt redakcióban a Levél a rossz napokról és órákról címet viseli, ame-

lyet fordításunkban is megtartottunk. A Filofej leveleinek szerzőségét illető hipotéziseket a következő munkák tartalmazzák: Malinyin, V.: Sztarec Jeleazarova monaszti-ra Filofej i jego poszlanyija. Kijev, 1901.; Andreyev, N.: „Filofey and his Epistle to Ivan Vasilyevich.” *The Slavonic and East European Review*, 38. köt., 90. szám, London, 1959. december, 1–31.; Maszlennyikova N. N.: ”K isztorii szozdanyii tye-orii »Moszkva – tretij Rim«.” In: *TODRL*, 18. köt., Moszkva–Leningrád, 1962. 569–581.; Kämpfer, F.: ”Beobachtungen zu den Sendschreiben Filofejs.” In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1970. Bd. 18, H. 1, 1–26.; Goldberg, A. L.: ”Tri »poszlanyija Filofeja« (Opit tyeksztoolicszeszkogo analiza).” In: *TODRL*, 29. köt., Leningrád, 1974. 68–97.; Kämpfer, F.: ”»Sendschreiben Filofejs« oder »Filofej-Zyklus« Argumente gegen die Ergebnisse Alexander Goldbergs.” *Canadian-American Slavic Studies*, 1979. 1–2., szám, 126–138.; Goldberg, A. L.: ”Igyeja »Moszkva – tretij Rim« v cikle szocsinyenij pervoj polovini XVI. veka.” In: *TODRL*, 37. köt., Leningrád, 1983. 139–149.

1. *Mihail Grigorjevics* – Filofej levelének címzettje Mihail Grigorjevics Munyehin deák (gyjak) (megh. 1528) volt, aki 1510-től Pszkovban a nagyfejedelemi helytartóknál (namesztnyik) szolgált. Művelt ember lévén, Munyehin deák a kor számos írástudójával (knyisznyik) levelezésben állt, többek között a ”német” (nyemcsin) Nicolaus Bulow-val (megh. 1548), III. Vaszilij nagyfejedelem udvari orvosával is. Nicolaus Bulow polemikus írásai nem maradtak fenn, de annyi ismeretes, hogy katolikus propagandát folytatott, fellépett a pravoszláv és a katolikus egyház uniójáért, valamint az asztrológia oroszországi népszerűsítésével is foglalkozott. Így orosz nyelvre fordította le azt a Németországban 1520-ban megjelent jóslatot, amely szerint a csillagok mozgása 1524-re egyidejű nap- és holdfogyatkozást, az egész világra kiterjedő özönvizet és világvégét ígér. Munyehin deák, értesülvén erről a jóslatról, levélben számolt be róla Filofejnek, kérve ez utóbbit, hogy fejtse ki véleményét a jóslatról. Az itt közölt Filofej-levél erre a felkérésre adott válaszként íródott.
2. *a hellén finomságokban ... az örök büntetéstől engem megszabadítsanak* – a ”hellén” szó két fő jelentéssel bír: a ”görög” és a ”pogány” értelmében használták. E két jelentés a jelen esetben egybeesik. Filofej egész, kissé ironikus kifejezése a hit és az ún. ”külső bölcsesség” – vagyis a pogány antikvitásból táplálkozó tudományok, a grammatika, retorika, filozófia, asztronómia – az orosz középkori kultúrában szilárdan gyökeret vert szembeállítását fejezi ki. A ”külső bölcsesség” elutasítása az orosz keresztény kultúra első századaitól megfigyelhető. Jellemző tény, hogy míg Bizáncban lényegében soha sem szakadt meg az antikvitással való kontinuitás, sőt éppen Oroszország keresztényvé válásakor nőtt meg igen élesen az antik örökség utáni érdeklődés, addig a bizánci kultúra Oroszországba való ”transzplantációjánál” annak ”antik” szegmensét, mint pogány elemet, figyelmen kívül hagyták. Mivel Filofej korában az említett tudományok a katolikus iskolák tananyagának is részét képezték, a ”külső bölcsesség” elutasítása latinellenes felhangokkal is rendelkezett. Ezért érthető, hogy Filofej miközben cáfolja a katolikusok asztrológiai jóslatait, valamint a ”szférikus bölcsességet” is elutasítja (okruzsnaja premudroszty; az időszámításban nagy szerepet játszó asztrológia-asztronómia korabeli megnevezése) mint pogány és retnek tudományt és az isteni gondviselésben való hitet állítja vele szembe.
3. *Sesztodnyevnyik* (Hexaémeron, Sesztodnyev) – számos, a bizánci és a szláv írásbeliségben elterjedt, a föld, az ég, az állatok, a növények, az ember teremtésének Mózes első könyvében elbeszélte történetét kommentáló munka elnevezése. E művek elnevezése (hat nap) a teremtés hat napjára utal. Az első, az összes többire hatást gyakorló Hexaémeron Nagy Szent Baszileiosz (kb. 329–379) munkája. Oroszországban a 9. század végén, a 10. század első felében élt Ioann bolgár exarcha Sesztodnyevnyik-je vált a legismertebbé. Ioann exarcha munkájában, amely bevezetésből és a teremtés hat napjának megfelelően hat részből áll, Nagy Szent Baszileiosz Hexaémeron-ját Gabalai Szeverianosz Hexaémeron-jával, az egyházatyák műveiből vett részekkel egészítette ki, valamint használta a pogány görög filozófusok, többek között Arisztotelész, Demokritosz, Thalész, Platón munkáit is.

4. Vö.: 1 Kor. 15, 47. A fordításban a biblia-parafrazisoknál, illetve idézeteknél a Szent István Társulat 1987-es biblia-kiadásának szövegét követtük, illetve idéztük.
5. Vö.: 1 Kor. 15, 45. Károli Gáspár fordításában (a Magyar Biblia Tanács 1983-as kiadása szerint) ez a mondat a következőképpen hangzik: "Lőn az első ember, Ádám, élő lélékké; az utolsó Ádám meglevenítő szellemmé."
6. *Sesztokril* – szláv nyelvre a 16. században lefordított asztrológiai munka.
7. Vö.: Tit. 3,5.
8. Ter. 1, 3.
9. Vagyis a növekvő Hold a 15. napon éri el a telihold állapotot. A korabeli szóhasználat szerint a növekvő hold 1 napos, 2 napos, 3 napos és így tovább, ugyanígy a fogyó hold is 1 napos, 2 napos, 3 napos lehet egészen a tizenöt napos állapotig.
10. Vö.: Zsolt. 13 (14), 1.
11. Vö.: Mt. 13, 25.
12. Vö.: 2 Kor. 12, 2–4.
13. Vö.: Zsid. 1, 14.
14. Vö.: Róm. 8, 21. Itt kénytelenek voltunk az általunk használt bibliafordítás szóhasználatától eltérni, mivel Filofej a szláv Bibliában is szereplő szolgaság, rabszolgaság, munka, szolgálat értelmű "rabota" kifejezést a "szolgálat" értelmében használja. Ez a hely a Szent István Társulat 1987-es biblia-kiadásában a következőképpen hangzik: [a teremtett világ, a természet] "a mulandóság szolgálai állapotából majd felszabadul az Isten fiainak dicsőséges szabadságára".
15. Vö.: Iz. 1, 19–20.
16. Vö.: Ap. Csel. 1, 6–7.
17. Itt a török uralom alá került szerb, bolgár és bizánci államról van szó.
18. Vö.: Izaías 42,24.
19. Filofej ezen mondatának értelmezése nem könnyű. Ha a kilencven évet Bizánc elestétől számítjuk (a II. Mehmed szultán vezette török csapatok 1453 május 29-én foglalták el Konstantinápolyt), akkor a levél megírását 1543-ra kellene tennünk, de ekkorra már a levél címzettje Munyehin deák (gyjak) nem volt az élők sorában, és az 1524-es világvégére vonatkozó jóslat is rég aktualitását veszítette volna ekkorra, így Filofejnek nem kellett volna e jóslat cáfolatával foglalkoznia. Malinyin feltételezése szerint Filofej nem emlékezett pontosan Konstantinápoly elestének dátumára és nagyjából 20 évet tévedett. Az is feltételezhető továbbá, hogy a levél későbbi másolója vétett hibát. Nem zárhatjuk ki a lehetőségét annak sem, hogy Filofej nem kötötte Bizánc pusztulását egyetlen pontos dátumhoz kapcsolódó történelmi eseményhez sem, és a pusztulás kezdetét nagyjából a Firenzei Unió időpontjára tette.
20. A firenzei, vagy más néven ferrarai-firenzei zsinatról van szó, amely 1438 januárjában nyílt meg Ferrarában, majd 1439 elején ülésait Firenzébe helyezte át. A zsinaton részt vett VIII. János bizánci császár és II. József konstantinápolyi patriarcha is. A zsinaton jelenlévő keleti főpapok nagy része és a bizánci uralkodó is aláírta az unió okmányát, amelyben a keleti és a nyugati egyház közötti jelentősebb vitapontokban (így a pápaság primátusa és a Filioque kérdésében is) a keleti egyház képviselői elfogadták a nyugati álláspontot vagy jelentős engedményeket tettek. A zsinat aktái mint az 1439. július 6-i pápai bulla maradtak fenn.
21. Apollinárisz (megh. 390 körül) 360 körül Laodikeia püspöke volt. Az arianizmus elleni küzdelemben Jézus Krisztus istenségét igyekezett minél erőteljesebben hangsúlyozni. Azt tanította, hogy Jézusban a második isteni személy, a Logosz helyettesíti Jézus lelkének halhatatlan, szellemi részét, és ezzel Jézus emberségét nem tekintette

teljes értékűnek. A korabeli egyház többször elítélte Apollinárisz tanait, így a 381-es konstantinápolyi egyetemes zsinat is.

22. *Károly király* – Nagy Károlyról (768–814 között a frankok királya) van szó. 800 karácsonyán III. Leó pápa a Szent-Péter templomban császárrá koronázta, majd a nép mint augusztust és imperátort éljenzte, a pápa pedig bizánci szokás szerint térdelve hódolt előtte. Hagyományosan ettől a koronázástól számítják a római birodalom felújítását Európában. Formozus – római pápa 891 és 896 között. Értelmezésünkben a "hétsházhetven évig voltak velünk egyesülésben" kifejezés 800-ra, Nagy Károly császárrá koronázásának évszámára utal, mivel ebben a szövegben Krisztust halálakor 30 évesnek mondja Filofej, tehát az "egyesülés" (vagyis az egységes egyház) 30+770-ig, vagyis 800-ig állt fenn. A "hétsházharmincöt évvel ezelőtt" kifejezés jelentése Filofej levelének megírásának idejétől függ. Egyes kutatók ezen kifejezéseket eltérően értelmezték. Így pl. A. A. Sahmatov szerint másolási hiba miatt 770 helyett 790 olvasandó. Ő a 790+735 összeadással 1525-re teszi Filofej levele megírásának idejét.

Nem érdektelen megemlíteni, hogy a keleti kereszténységben volt hagyománya annak, hogy a nyugati-keleti egyházszakadást Nagy Károlyhoz és Formozus pápához kössék. A bizánci forrásokból is táplálkozó orosz 1512-es Világkrónika a következőképpen ír az egyházszakadásról, valamint Nagy Károlynak és Formozus pápának az egyházszakadásban játszott szerepéről:

"Elbeszélés a latinokról, arról, hogy hogyan szakadtak el a pravoszláv patriarcháktól. [...] Konstantin császár és anyja, Irén alatt, Hadrián római pápa után Rómában Leó volt a pápa. Irigyek lettek rá Hadrián rokonai, a trónról letaszították és a városból elűzték őt. Leó követeket küldött Cárgrádba Konstantin császárhoz és anyjához, segítséget kérve tőlük, de nem kapott. És ugyanezért a frank [fruzsszkij] fejedelemhez, Károlyhoz is küldött követeket [...] Károly nagyhatalmú kezével segítséget nyújt neki, újra visszahelyezi a városba és visszasegíti a trónra. Leó pápa tanácsot tartott a Róma fejedelmeivel, hogy istenfélő császárt állítsanak maguknak Rómában, hogy a birodalom, mondta Leó, újra kezdődjék Rómától. Leó hálából Károlyt hívja és császárrá koronázza a görög törvény szerint, de, nem tudni, hogy mily ok miatt, Zsidó törvényeket hozzákerve, fejétől a lábáig olajjal kente be. Így szakadt szét a városok közötti korábbi kötelék, így zuhant a harci bárd anyja és leánya közé, elválasztva és elvágva a szépszemű leányt, az új Rómát, az uralkodó várost, a ráncos arcú, ódon, vén Rómától. Bár Károly az apja és a nagyapja által kereszténynek neveztetett és a krisztusi törvényeket betartotta, de jöttek vele papok és tanítók, akik titkos eretnekséget rejtegettek magukban, és elkezdtek az Úr embereit tévútra vezetni és az eretnekségükre tanítani, nemcsak titokban, hanem nyíltan is, mivel a császár támogatta őket, és azt tanították, hogy a Szentlélek az Atyától és a Fiútól ered, és hogy kovásztalan kenyérral kell áldozni és számos más eretnekséget [...].

Formozus pápáról

Makedón Baszileiosz fiának, Bölcs Leó császárnak az idejében, Rómában az átkozott Formozus volt a pápa, aki bizonyos Károly-féle eretnekektől való titkos eretnekséget rejteget magában. Az istenfélő emberek pápánál neveztek, nem sejtve benne semmilyen eretnekséget. Megtévesztésül megírta a pravoszláv hit hitvallását és elküldte a négy patriarchához. És amikor az átkozott Formozust megtették pápának, ilyen eretnekségekre kezdte tanítani az Úr embereit. És így a latinok könnyen átvették a hamis tanítást és elváltak a görög birodalomzól és a négy patriarchától. Az első Formozus után, aki a fő eretnek volt, a második Bonifác, a harmadik Romanus [...]. Ezek mind egyetértésben voltak Formozussal [...]" [In: Polnoje Szobranije Russzkih Letopiszej, 22. köt., Szentpétervár, 1911, 324–325. és 326.]

23. A nyugati egyházban a 9. századtól kialakult az a vélekedés, hogy csak a kovásztalan kenyér legyen megengedett a szentáldozásnál (ennek gyakorlata már korábban is túlsúlyban volt), és a 11. századtól ez a vélekedés egyeduralmává vált, míg a keleti egyházban a kovászos kenyér volt használatos és van használatban ma is. A kenyér kovászos vagy kovásztalan volta képezte az egyik fontos ütközőpontot a keleti és a nyugati kereszténység között.

24. Vö.: Mt. 27, 29.

25. Vö.: Zsolt. 38 (39), 9 (a fordítás itt a szláv Biblia szövegét követi).
26. *Hágár unokái* – vagyis a muzulmánok. Hágár Ábrahám szolgálója volt, aki Izmaelt szülte Ábrahámnak (Ter. 16, 1–16).
27. Vö.: Lk. 2, 1–7. Hasonló okfejtést találhatunk például Kozmasz Indikopleusztész-nél, akinek munkáját szláv fordításban Filofej is használta. Kozmasz Indikopleusztész azt hozta fel a Római birodalom örökkévalóságának bizonyítékául, hogy ez a birodalom éppen Krisztus születésekor tett szert az egyetemes birodalom jelentőségére és Krisztus missziójának eszközüvé lett. Kozmasz Indikopleusztész véleménye szerint Krisztus születése nem véletlenül esett egybe "az egész földkerekség összeírásával", amelyet Lukács apostol említ. "[...] ez az első összeírás Augustus császár alatt volt, amikor Krisztus született. És Krisztus a római földön és birodalomban akart összeírattatni és adót fizetni". Éppen ezért Kozmasz Indikopleusztész a Római birodalmat a Dániel próféta által jövendölt örök birodalommal (Dan. 2,44) azonosítja. A 16. században Oroszországban hasonló gondolatokat számos szerző megfogalmazott. Így Rettegett Iván arról írt egyik levelében, hogy Róma éppen Krisztusnak köszönhetően lett világhatalommá, aki "isteni születése által Augustus császárt megdicsőítve az ő birodalmában akart megszületni [...] és elterjesztette Augustus birodalmát és nem csak a római impérium [vlaszty], hanem az egész földkerekség feletti uralmat is neki adta." A nyugat-európai szerzőket tekintve ezen okfejtés felbukkanását például Dante-nál láthatjuk, igaz, teljesen más kontextusban (vö.: Dante, Alighieri: Az egyeduralom [De monarchia], Budapest, 1993. 65.).
28. Vö.: Mt. 26, 17; Mk. 14, 13–14; Lk. 22, 9–11.
29. *titkos vacsora* – az utolsó vacsoráról van szó. Az utolsó vacsora jelentésű "tajnaja vecserja" kifejezést itt kénytelenek voltunk szó szerint, "titkos vacsorának" fordítani.
30. valószínűleg elírás: vö.: Kiv. 12, 15–20; 13, 3–10; MTörv. 16, 3–4.
31. Vö.: Kiv. 12, 1–11. Ugyanakkor ezen a helyen fejedőről nem esik szó.
32. Vö.: Lk. 22, 24–27.
33. Vö.: Lk. 22, 34.
34. Vö.: Ján. 13, 4–15.
35. Vö.: Ján. 17, 1–5.
36. Vö.: Ján. 15, 5.
37. Vö.: Ján. 17, 11 és 17, 17.
38. Vö.: Ján. 17, 19–21.
39. Vö.: Mt. 26, 26 és 26, 28; Mk. 14, 22; 1 Kor. 11, 24.
40. Langyos vízről az Evangéliumokban nem esik szó.
41. Vö.: Mt. 26, 27–28; Mk. 14, 23.
42. Lk. 22, 15.
43. Mt. 26, 29; Mk. 14, 25.
44. Mt. 26, 30; Mk. 14, 26.
45. *a törvény szerinti* – a Mózesi Törvényről van szó.
46. A Filofej által itt használt és a moszkvai uralkodóra alkalmazott "cár" titulus ekkor nem volt a moszkvai uralkodó hivatalos címe. A cári címet először IV. Iván vette fel 1547-ben. A "cár" megnevezéssel Filofej a moszkvai nagyfejedelemnek – mint a "Harmadik Róma" uralkodójának – megváltozott státuszát fejezi ki. A latin "Caesar" szóból származó és a görög nyelv közvetítésével átvett "cár" szót a régi orosz írásbeliségben meghatározott esetekben használták. Égi "cár"-nak (car nyebesznij) nevezték Istent, földi uralkodók között – a római, majd később a bizánci császárt,

továbbá 1267 után az Arany Horda uralkodóját. A bizánci birodalom pusztulása és a tatár uralom alóli felszabadulás után a "cár" megnevezést mind gyakrabban alkalmazták a tatár kánok és a bizánci császárok "utódjára", a moszkvai nagyfejedelemre. Ezen elnevezés jelentése több részből tevődik össze. A jelentés tartalmazza, hogy a cár hatalma teljes és nem korlátozza semmi, sem az országon belül, sem az országon kívül más uralkodók hatalma által, ld. az "autokrata cár", "szabad cári autokrácia" szókapcsolatokat (szamogyerzsavnij car, volnoje carszkoje szamogyerzsavsztvo, ez utóbbiban a "volnoje" szó a cár teljes cselekvési szabadságára utal); hogy ez a hatalom isteni eredetű, valamint örökletes és nem a hatalom korlátozását jelentő választás útján kerül átadásra; továbbá – ahogy ezt Filofejnél is látjuk – hogy a cár az egyház és az összes pravoszláv keresztény védelmezője is. Miután a moszkvai nagyfejedelem az egyetlen független pravoszláv uralkodóvá vált, a régi orosz írásbeliségben előbb kapta meg a "cár" megnevezést, mint ahogy az hivatalos címévé vált volna.

47. A pravoszlávia központjának státusza feltételezte egy közös pravoszláv szentély meglétét. Ilyen volt korábban a Hagia Sophia székesegyház Konstantinápolyban. Ezért a konstantinápolyi egyházat "az Isteni Bölcsesség, a cárgádi Szent Sophia egyháznak" nevezték. A Hagia Sophia székesegyház helyére Filofej itt Moszkva legfontosabb szentélyét, az Istenanya Mennybemenetelének székesegyházát helyezi, amelyet Pjotr metropolita (1308–1326) és Iván Kalita fejedelem (1325–1340) alapított 1326-ban. Hagyományosan ebben a székesegyházban, a kanonizált Pjotr metropolita sírjánál zajlott a püspökök felszentelése, később a metropolitaké is.
48. Zsolt. 131 (132), 14.
49. *A nagy Teológus* – János apostolról van szó.
50. Vö.: Jel. 12, 1.
51. Vö.: Jel. 11, 7.
52. Vö.: Jel. 12, 3.
53. Vö.: Jel. 12, 4.
54. Vö.: Jel. 12, 14.
55. Vö.: Jel. 12, 15.
56. Vö.: 1 Tim. 6,17.
57. Vö.: 2 Pét. 3,8.
58. Vö.: 2 Pét. 3,9.
59. Vö.: Zsid. 12, 26.
60. *az áldott legkedvesebb tanítvány* – János apostolról van szó.
61. Ez a mondat nem található meg János apostol Jelenéseinek könyvében.
62. Vö.: Mt. 25, 34.

A jegyzeteket összeállította: **Filippov Szergej és Sisák Gábor**